

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ДО ПОРТРЕТА МАЗЕПИ

Ми прикрасили сю книжку неопублікованим ще портретом Мазепи, приватної власності, тепер в переховку в Київському міському музеї. Крім герба і ініціалів Мазепи на самому портреті (Іван Мазепа Гетьман Войска Єго Царського Пресвітлого Величства Запорозького), пізнішим письмом (м[а]б[уть], початку ХІХ в.) на оборотній стороні портрета написано: “Малыя Россіи обоихъ сторонъ Днепра и Войска Запорожского Гетманъ и ордена С. Андрѣя первованного кавалеръ Иванъ Степановичъ Мазепа, избранъ гетманомъ 1687 года іюля 25 дня, измѣнилъ Царю Петру Алексѣевичу 1708 и предался Королю Шведскому Карлу двенадцатому, съ которымъ по разбитіи сего подъ Полтавою 1709 года іюня 27 дня въ Молдавію бѣжалъ, и тамъ свою жизнь кончилъ”.

Портрет сей дає новий, відмінний тип в іконографії Мазепи, в додаток до стільки уже звісних. Мазепі, як звісно, на сім полі пощастило так, як ні одному з гетьманів, та й взагалі як ні одному з історичних діячів українських. Пощастило аж забагато, бо всього багатства і ріжнородності тих типів ніяк не можна прикласти до гетьмана, і нелегко устави́ти типи вповні достовірні та виробити собі певне поняття про фізичну стать оригінала.

Коли б розложити головніші звісні нам портрети Мазепи¹ в хронологічній порядку типів, то почати треба від звісного лаврського портрета, виданого свого часу Т.Лебединцевим*, а недавно потвердженого нахідкою другого портрета того ж типу Д.Еварницьким в Катеринославщині. Як відомо, лаврський портрет не мав уже підписи, коли його видавано, і про неї свідчила тільки усна традиція. Катеринославський портрет² має ініціали, хоч не зовсім звичайні: И.М.Г.З.К.К.С.П.Л., і герб якийсь фантастичний (ініціали можна б прочитати як Іван Мазепа Гетьман Запорозький Козацький, Ктитор Святої Печерської Лаври, — припускаючи, що катеринославський портрет стоїть в безпосереднім зв'язку з лаврським). Лебединцев попирав його автентичність подібністю з гравюрами лаврського гравера Щирського* з останніх років ХVІІ в. На сім портреті бачимо досить молоду людину — на добре захованого чоловіка не старіше 40—45 літ, з лицем круглим, з легко зарисованими вилицями і невеликими усами, в українськiм убранні, без гетьманських клейнотів. Лебединцев здогадувався, що се постать Мазепи з-перед гетьманства, перемальована пізніше.

Портрет, який подаємо тут, дещо старіший, фігура більш тяжка, грубша, виглядає на добре захованого чоловіка коло 50 літ. Клейнотів нема, але

¹ Гарну збірку важніших портретів подав минулого року д-р Єнсен в своїй книжці про Мазепу ([Jensen], Mazepa, historiska bilder från Ukraina och Karl XII dogar).

² Виданий Еварницьким: Вестник Екатеринославского земства, 1904, № 2.

стиль гетьманський — під звісний тип Богдана Хмельницького (уклад фігури, костюму, і навіть традиційне пасмо волосся з-під шапки); орденська стяжка св. Андрія виглядає як домальована пізніш. Лице більш подовгасте, вилиці не виступають зовсім. Герб автентичний.

Досить підходить до нього портрет з Гріпсгольмської галереї, опублікований д-ром Єнсенем, — але там лице і стать худіші, чоловік виглядає молодше. На звісній гравюрі Галяховського 1708 р., де Мазепа також намальований в рицарській броні, як на Гріпсгольмському портреті, лице випадає худіше і старше; лице подовгасте і підходить під сю категорію.

Другу категорію становлять портрети з бородою — почавши від портрета чернігівського музею і до підгорецького; середину між ними займає гравюра в книзі Енгля*; з них чернігівський має герб, намальований вірно, але аксесорії портрета показують на якийсь перемалюнок з пам'яті, і тому й риси обличчя не мають певності.

Зовсім осібно стоїть варшавська гравюра Норбліна, дуже непевна.

Портрет Мазепи в Петербурзькій академії, Нікітіна*, як приймають, поставив я також осібно, з огляду на новіші, дуже поважні заперечення його автентичності; але тип лиця недалеко відходить від лаврського, тільки старіший. Заразом се портрет найбільш популярний, багато разів перемальований, без сумніву, вже в XIX віці.

Взагалі широке розповсюдження портретів в значній мірі належить уже часам по катастрофі. І в сій популярності Мазепиного портрета я бачив би певну патріотичну фронду українську против російського режиму, фронду характеристичну тим більше, що сама стаття Мазепи зовсім не тішилася особливою симпатією, скільки можна судити.

поразки польських військ під Цецорою у 1620 р. був захоплений у полон та страчений турками. Автор, виходячи з подібності життєписів обох героїв, висловила думку про те, що у XVII ст. дума про Байду-Вишневецького була перероблена й її елементи вpleлися в думу про Самійла Корецького, див.: *Szczerbicka L. Siedemnastowieczny fragment dumy o Dymitrze Wiśniowieckim // Slavia Orientalis. — Warszawa, 1960. — Z. 1. — S. 9–21.*

с. 116 ...в записнику-альбомі професора Краківського університету Мацея Пйонтка з Плоцка... — Мацей Пйонтек (Maciej Pióntek) був професором Ягеллонського університету в Кракові у 1550–1560 рр. Сучасне місцезнаходження джерела: Національна бібліотека Російської Федерації ім. М. Салтикова-Щедріна (Петербург). — Відділ рукописів. — Lat. Q. XVI, 17, арк. 169 зв.

с. 119 ...15 жовтня 1563 р. французький посол в Царгороді в своїй депеші вже згадує про сподіваний приїзд “Дмитрашка” Вишневецького з іншими браццями... — згадані автором французькі дипломатичні депеші були опубліковані у: *Charrière E., ed. Négociations de la France dans le Levant; ou, Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople et des ambassadeurs, envoyés ou résidents à divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte et Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Égypte, etc., et dans les états de Tunis, d’Alger, et de Maroc; publiés pour la première fois par E. Charrière. — Paris, 1850. — Vol. II. — P. 733–742.*

M.K.

До портрета Мазепи

Публікується за виданням: *Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. IV. — С. 246–248.* Автограф зберігається у: ЦДІА України у Львові. — Ф. 401, оп. 1, спр. 41, арк. 210–212.

Історики почали публікувати портрети гетьмана Мазепи з другої половини XIX ст., втім багато з них, як показали наступні дослідження, йому не належали. Побоюючись політичної “крамоли”, вчені часто видавали ці праці анонімно та під псевдонімами. А в радянській час ця тема загалом була заборонена для досліджень. Найповніші дослідження над портретами Івана Мазепи вийшли друком з-під пера українських діаспорних дослідників (В. Січинського, Т. Мацьківа та ін.). Так, Т. Мацьків детально вивчив історичні обставини появи відомого портрета гетьмана в німецькому виданні “Die Eugoraische Fama”. Він точно встановив дату публікації — 1706 р., оскільки в літературі була в обігу інша дата — 1704 р. Мацьків також визначив за німецькими мистецькими словниками автора цієї гравюри, яким був не копіст кінця XVIII ст. Самуель Фалька, а гравер — сучасник Мазепи — Мартин Бернінротг (1670–1733). Теодор Мацьків також висловлюється за достовірність саме цієї гравюри Мазепи, покликаючись на опис сучасника — німецького військового капелана Йоганна Венделя Барділі. Автор вважає гравюру з видання Енгеля 1796 р. копією саме гравюри 1706 р., яку помилково вважали окремим портретом Мазепи окремі дослідники, наприклад, В. Січинський.

Найповніша збірка портретів опублікована нещодавно у виданні: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р., м. Львів / Укл. В. Недяк. — К., 2003.

Бібліографія про портрети Івана Мазепи є найбільшою, див.: О портретах Мазепы // Киевская старина. — К., 1883. — № 7. — С. 594–596; [Лебединцев Ф.] Цыбульский К. Ненаучные приёмы в научном деле // Киевская старина. — К., 1887. — № 2. — С. 377–383; Цимбалістов А. Ещѣ о портрете И.С.Мазепы //

Киевская старина. — К., 1887. — № 2. — С. 370–372; Сапожников Д. Загадочные портреты // Киевская старина. — К., 1884. — № 8. — С. 732–742; А.Л. [Лазаревский А.] Заметки о портретах Мазепы // Киевская старина. — К., 1899. — № 3. — С. 453–462; К портрету гетмана И.С.Мазепы // Киевская старина. — К., 1887. — № 1. — С. 188–191; Каманин И.М. Кто он? О предполагаемом портрете гетмана Мазепы // Чтения Исторического общества Нестора Летописца. — К., 1903. — Т. 17. — № 1. — Отд. 1. — С. 49–50; Мазепа И.С.: портрет // Исторический вестник. — 1909. — № 6. — С. 903; *Lipiński W.* Portret hetmana Mazepę włączony tu przez Akademię mohilańską w Kijowie w r.1708 // Z dziejów Ukrainy. — К., 1912. — S. 635–638; *Мухін М.* Гетьман Іван Мазепа в світовій літературі та мистецтві: причинок до бібліо- та іконографії Мазепи // Книголюб. — Прага, 1932. — Т. 1–2. — С. 3–10; *Січинський В.* Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Праці українського наукового інституту. — Варшава, 1938. — Т. 46. — С. 134–161; *Січинський В.* Автентичний портрет гетьмана Мазепи // Україна. — Париж, 1950. — № 3. — С. 192–194; *Оглоблин О.* До проблеми іконографії гетьмана Івана Мазепи // Україна. — Париж, 1952. — № 8; *Pełenska S.* Delacroix's "Mazera" oil painting rediscovered // Harvard Ukrainian Studies. — Harvard, 1983. — Vol. 7. — P. 507–519 (про нововідкриту олійну картину відомого маляра Делакруа "Мазепа"); *Мацьків Т.* Гравюра Мазепи з 1706 р. // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; etc., 1966. — № 1–2. — С. 69–72; 2-е вид.: *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. та інші вибрані статті. — Нью-Йорк; etc., 1993. — С. 65–70; *Мацьків Т.* Ще до гравюри Мазепи у ляйпцизькому журналі "Die Europäische Fama..." 1706 року // ЗНТШ. — Львів, 2002. — Т. ССXLIII. — С. 522–527; Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р., м.Львів / Укл. В.Недяк. — К., 2003. — С. 12–14, 38–41.

с. 120 ...почати треба від звісного лаврського портрета, виданого свого часу Т.Лебединцевим... — див.: О портретах Мазепи // Киевская старина. — К., 1883. — № 7. — С. 594–596.

...з гравюрами лаврського гравера Щирського... — про його відомі гравюри "Здобуття Кизикермена", "Апофеоз Мазепи" детальніше див.: О портретах Мазепи // Киевская старина. — К., 1883. — № 7. — С. 594–596. Загалом про мистецьку спадщину Івана Щирського писав: *Степовик Д.В.* Іван Щирський: поетичний образ в українській бароковій гравюрі XVII ст. — К., 1988.

Відому панегіричну гравюру на честь Івана Мазепи, яка була створена у 1705 р., виконав Іван Мигура, а не Іван Щирський (остання публікація: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р., м.Львів / Укл. В.Недяк. — К., 2003. — С. 41).

с. 121 ...гравюра в книзі Енгля... — див.: *Engel J. Ch.* Die Geschichte der Ukraine und der Kozaken. — Halle, 1796.

Зовсім осібно стоїть варшавська гравюра Норбліна, дуже непевна. Портрет Мазепи в Петербурзькій академії, Нікітіна... — зображення Івана Мазепи на цих портретах визнаються непевними, див.: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р., м.Львів / Укл. В.Недяк. — К., 2003. — С. 13–14, 38.

М.К.

Ще до портрета Мазепи

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. ХСІV. — Кн. II. — С. 162.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендїцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)